

ПРОФ. ДР БОГОЉУБ ШИЈАКОВИЋ
Универзитет у Београду – Православни богословски факултет,
Кафедра за философију

ФИЛОСОФИЈА У КОНТЕКСТУ ХРИШЋАНСКЕ КУЛТУРЕ

ФИЛОСОФИЈА КАО НАСТАВНИ ПРЕДМЕТ НА ПРАВОСЛАВНОМ БОГОСЛОВСКОМ ФАКУЛТЕТУ У БЕОГРАДУ – ПРОБЛЕМСКИ АСПЕКТИ ИСТРАЖИВАЊА –

Философија као наставни предмет заступљена је на Православном богословском факултету (ПБФ) Универзитета у Београду у разним облицима од самог почетка рада 1920. године.* Испитати промјенљиве форме и статус овог предмета у општем наставном курикулуму, испоставити који су наставници предавали философију на ПБФ и у чему се састоје њихови научни до-приноси – тема је неколикох студија које треба да услиједе. Намјера је при том да се истраживање не сведе на фактографски, па ни историографски, позитивистички опис тематизованих наставних планова и програма, као и њихових извођача укључив анализу ауторских философских остварења, мада и то по себи није мали подухват. Цјелину проблема посматрам наиме структурисану у три аспекта: први, већ поменути, био би *дескриптивни* аспект, са елементима критичког валоризовања; други аспект је *систематски*, а односи се на положај философије и теологије као наука у систему универзитетских знања (што подразумијева једну идеју универзитета), као и на мјесто и суштинску улогу философије на студијама теологије; трећи аспект је *фундаментални* и проблематизује однос философије и теологије у историјској и начелној перспективи, као и историјску морфологију образовања да би се одговорило на питање о суштини и смислу образовања.

Дескриптивни аспект

Као први наставник философије на новооснованом ПБФ (рад је почeo 6. септембра а предавања 15. децембра 1920) постављен је 9. јуна 1920. **Миливо-**

* Овај рад је настало у оквиру пројекта бр. 149037A („Српска теологија у десетом веку“), који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

је Јовановић (1869-1942), лајпцишки доктор философије (1896), али се он због ратне инвалидности изгледа није могао прихватити овог посла, мада у исто вријеме јесте положаја министра социјалне политike и потом министра вјера у двије Пашићеве коалиционе владе током 1921, након чега се повукао у пензију.¹ Тада је, од 1921. до 1923, најприје психологију и педагогију а потом и историју философије на ПБФ предавао руски емигрант, претходно кијевски професор психологије и накратко (мај-октобар 1918) министар вјера у Украјини, **Василије Зењковски** (Василий Васильевич Зеньковский, 1881-1962), који је 1920. био дошао у Београд (већ 1923. је у Прагу, а од 1926. у Паризу).² **Борислав Лоренц** (1883-1975), који је философију студирао и докторирао на Универзитету у Берлину (1902-1908), предавао је философију на ПБФ од избора за доцента 9. марта 1922. све до 1956, с једним прекидом: пензионисан је 25. јуна 1942. (као и још петорица непожељних професора ПБФ у децембру исте године), али је крајем 1944. враћен у наставу.³ У том међувремену био је постављен 25. јануара 1943. за ванредног професора на катедри Хришћанска етика за предмет Увод у философију са историјом философије **Димитрије Најдановић** (1897-1986), још један берлински доктор философије (1940), у то вријеме додијелен (3. новембра 1941) на рад у Министарство просвете, претходно – као теолог – накратко асистент за историју религија (постављен 10. децембра 1921, разријешен по молби 2. октобра 1924), који је октобра 1944. отишао у емиграцију.⁴ Асистент за философију

¹ Упор. Илија Марић, „Философирање раног Миливоја Јовановића“, *Источник*, бр. 35-36 (2000) 136-169; прештампано у: Миливоје Јовановић, *Имјерсоналије*, Београд: Плато 2001; потом у: Илија Марић, *Усјон српске философије: Почеки систематских философских истраживања код Срба*, Београд: Плато 2004, 145-194: 152-153. – У Влади Николе Пашића која је трајала од 1. јануара до 26. марта 1921. Миливоје Јовановић је од 1. до 2. јануара био министар трговине и индустрије, а од 2. јануара до 26. марта министар социјалне политike и заступник министра за исхрану и обнову земље, док је у Пашићевој Влади која је трајала од 26. марта до 24. децембра 1921. био министар вјера (према: *Владе Србије (1805-2005)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 2005, 290-292). У наведеном, иначе веома подробном и корисном истраживању И. Марића Јовановићево учешће у овој другој Влади се не помиње.

² Више о томе: Николай Зернов (1898-1980). За рубежом: *Белград, Париз, Оксфорд*. Париз: YMCA-Press 1973 (автор је 1921. емигрирао из Москве у Београд и ту 1925. завршио Богословски факултет); Драгомир Сандо, „Протојереј Василије Зјенковски као православни педагог“, *Богословље*, год. XLIV (LVII), св. 1-2 (2000) 58-73: 61-63; В. В. Сапов, „Зењковский Василий Васильевич“, у: М. А. Маєлин, ред., *Русская философия: Словарь*, Москва: Терра, Република 1999, 161-163. Документација о универзитетском статусу Зењковског у Београду: Архив Србије, Прописно-педагошко одељење.

³ Видјети: Слободан Петровић, „Др Борислав Лоренц: Поводом осамдесетгодишњице“, *Богословље*, год. XII (XXVII), св. 1-2 (1968) 1-50 (кратка биографија, исцрпна анализа радова и библиографија); Димитрије Калезић, „Др Борислав Лоренц“, *Богословље*, год. XXIV (XXXIX), св. 1-2 (1980) 101-105 (детаљнија биографија и допуњена библиографија). – У склопу комунистичког изгона ПБФ са Универзитета Лоренцу је 1. јула 1952. по сили закона престала служба, али је од стране СПЦ као новог послодавца 30./17. јуна исте године већ био постављен за хонорарног редовног професора од 1. фебруара 1953. „до отказа“ (видјети његов досије у Архиви ПБФ).

⁴ Видјети његов досије у Архиви ПБФ, као и Димитрије Најдановић, *Философија историје Имануела Хермана Фихтеа и други синтези из философије, богословља и књижевности*, Београд:

био је од 12. јуна 1951. до 1. јула 1952. теолог **Владан Поповић** (1920-1998), који је након вишекратног стручног одсуства постављен за суплента прво призренске (од 3. фебруара 1961) а онда београдске богословије (од 29. маја 1962), где је радио и након пензионисања 1988.⁵ Од 1975. до пензионисања 2002. философију је на ПБФ предавао теолог др **Димитрије Калезић** (*1937). Философ по образовању др **Владан Перишић** (*1956) примљен је 1988. као асистент за философију, а од 1991. предаје хришћанску антропологију и потом патрологију. Од 1995. асистент за философију је **Богдан Лубардић** (*1964), дипломирани философ и магистар теологије. Професор философије од 2003. је др **Богољуб Шијаковић** (*1955).

Историјска и суштинска повезаност философије и теологије довољан је разлог за то што су се и многи професори теолошких (и других) дисциплина бавили појединим еминентно философским темама или су имали склоност ка философској проблематизацији: нпр. др Радивој Јосић (1889-1960), др Атанасије Поповић (1890-1945), др Јустин Поповић (1894-1979), др Радмило Вучић (1898-1993), др Димитрије Димитријевић (1907-1987), др Лазар Милин (1914-2001), др Владета Јеротић (*1924), др Атанасије Јевтић (*1938), др Амфилохије Радовић (*1938), др Иринеј Буловић (*1947), др Игнатије Мидић (*1954), др Радован Биговић (*1956) и други.

Истраживање би у дескriптивном аспекту требало dakле да тематизује у ком је све дисциплинарном облику философија била наставни предмет на ПБФ и какав је био њен положај у курикулуму, на које проблеме су наставници философије стављали тежиште и из какве мисаоне оријентације су те проблеме третирали, као и то у чему се састоје њихови појединачни доприноси на пољу философије (што претпоставља израду комплетних персоналних библиографија), с циљем да се понуде елементи критичког валоризовања њихових постигнућа. (Валоризовање је *јаршикуларно* када се односи на појединачне радове, а *генерално* када је његов предмет заокружено и утицајно ауторско дјело.)

Један закључак као радна хипотеза изгледа да се намеће: хронологија Катедре за философију на ПБФ тешко би могла да се посматра као историја те Катедре; наиме, опште историјске и посебне персоналне околности условиле су да се овдје ради о низу појединача без неке видљиве развојне линије у смислу идеје која се реализује у времену, без неког дугорочног и генерацијски преносивог плана и без остварене бриге за научни подмладак. Недостаје dakле димензија унутрашње повезаности у којој би појединачна на-

Јасен, Фонд истине о Србима 2003, 509-520: Жељко З. Јелић, „Др Димитрије Најдановић“ (биографија и библиографија), 509-510.

⁵ Документација у архивама ПБФ, Богословије у Београду и Архиепископије београдско-карловачке: упор. Чедомир С. Драшковић, „Четрдесет година Богословског факултета у Београду“, *Богословље*, год. V (XX), св. 1-2 (1961) 1-26; 12: некролог Душана Дачића у *Православље*, год. XXXII, бр. 762 (15. децембар 1998) 10.

стојања добијала додатни смисао, па самим тим интерпретативна перспектива цјеловитог развоја мора да уступи мјесто понаособном приступу поменутим личностима.

Системајски асекар

Први западноевропски универзитети настају од 12. вијека као заједнице (*universitas*) четири дисциплине или факултета: теологије, права, медицине и философије (наиме артистичког факултета, *facultas artium*, на ком су се као вјештине припремне за прве три надређене струке изучавале традиционалне *septem artes liberales*). Притом, не само да су теолошки факултети заузимали почасно мјесто по рангу свог предмета (као *scientia rerum divinarum*), него је значај великог броја старих универзитета у дужем периоду њиховог историјског развоја био заснивани на њиховим теолошким факултетима. (Државно високо школство у Цариграду било је окренуто општем образовању, ἐγκύριος παιδεία, и није обухватало теологију.⁶) Поред ове историјске важности и организмички схваћеног односа четири универзитетске струке (адекватно друштвеним сталежима: духовнички, судијски, љекарски и касније наставнички), теолошке науке су и суштински биле повезане с философским, филолошким, историјским, правним и медицинским наукама на осталим факултетима. Посебан положај теолошких факултета садржан је додатно у томе што су они касније (па и до данас) на државним универзитетима задржали у неком облику традиционалну двоструку надлежност црквених и световних власти карактеристичну за средњовјековне универзитете.⁷

⁶ О томе исцрпно: Friedrich Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Leipzig, Berlin: Teubner 1926 = Amsterdam: Hakker 1964; M. J. Kyriakis, „The University: Origin and Early Phases in Constantinople“, *Byzantion* 41 (1971) 161-182; Paul Speck, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel: Präzisierungen zur Frage des höheren Schulwesens in Byzanz im 9. und 10. Jahrhundert*, München: Beck 1974; Heinrich Schlaeger-Schöningen, *Kaisertum und Bildungswesen im spätantiken Konstantinopel*, Stuttgart: Franz Steiner 1995; видјети такође: Louis Bréhier, *La civilisation byzantine*, Paris: Albin Michel 1950, 1970 = Luj Breje, *Vizantijska civilizacija*, prev. I. Nikolajević, Beograd: Nolit 1976, 407-445: „Nastava“; Hans-Georg Beck, *Das byzantinische Jahrtausend*, München: Beck 1978 = Ханс-Георг Бек, *Византијски миленијум*, прев. Р. Козић, Београд: Clio, Бања Лука: Глас српски 1998, 215-216; Slobodan Žunjić, „Nastava i sistematika filozofije u Vizantiji“, *Gledišta* br. 1-6 (1995) 7-31.

⁷ О настанку и развоју средњовјековних универзитета: Heinrich Denifle, *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400*, Berlin 1885 = Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1956; епископ др Викентије Вујић, „Европски универзитети од постанка им до хуманистичких покрета“, *Богословски часник*, год. XI, књ. 21 (1912) 26-31, 145-152, 236-246, 344-353, 425-443; Jacques Verger, *Les universités au Moyen Âge*, Paris 1973; Alan B. Cobban, *The Medieval Universities: Their Development and Organization*, London: Methuen 1975; Walter Rüegg, Hg., *Geschichte der Universität in Europa*, Bd. I: *Mittelalter*, München 1993; M. J. F. M. Hoenen, J. H. J. Schneider, G. Wieland, eds., *Philosophy and Learning: Universities in the Middle Ages*, Leiden, New York: E. J. Brill 1995; J. Verger, „Universität“, *Lexikon des Mittelalters*, Stuttgart, Weimar: Metzler, Bd. VIII (1997) 1249-1255. – О значају и положају теолошких факултета: Friedrich Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart*,

Ова традиција је унеколико била узорна за установљење Универзитета у Београду, наиме проглашење Велике Школе (1863-1905) за Универзитет Законом о Универзитету који је донијела Народна скупштина Краљевине Србије и 27. фебруара 1905. потврдио Краљ Петар I, где се у члану 4 каже: „Универзитет има пет факултета: богословски, философски, правнички, медицински и технички.“⁸ Није се тада у једној економски сиромашној и научно скромној средини покретала значајнија расправа о смислу и идеји универзитета, нити о међусобном односу наука изучаваних на факултетима.⁹ Али је зато измјена Закона о Универзитету јуна 1919, којом је најављено отварање Богословског факултета на Универзитету а не као самосталне Духовне Академије (како је предвиђао члан 4, став 2 Закона из 1905), изазвала расправу не само у Привременом Народном Представништву Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца¹⁰ него и у „стручним круговима“¹¹ Међутим, са философске стране гледано,

Berlin 1885, ²1895, ³1919-21; Franz M. Schindler, *Die Stellung der theologischen Fakultät in Organismus der Universität*, Inaugurationsrede, gehalten am 14. Oktober 1904, Wien und Leipzig 1904 = Фр. Шиндлер, „Положај и значај теолошког факултета“, прев. Мил. Ј. Поповић, *Гласник Православне цркве у Краљевини Србији*, год. VII (1906) 443-458; Ernst Troeltsch, *Die Trennung von Staat und Kirche, der staatliche Religionsunterricht und die theologischen Fakultäten*, Tübingen 1907; Радован Казимировић, *Богословски факултет српској универзитета*, Београд 1913; Adolf von Harnack, „Die Bedeutung der theologischen Fakultäten“, *Preußische Jahrbücher* 175 (1919) 362-374 = A. v. Harnack, *Erforschtes und Erlebtes*, Gießen 1923, 199-217; Helmut Thielicke, *Was ist Wahrheit? Die theologische Fakultät im System der Wissenschaften*, Tübingen 1954; Ernst-Lüder Solte, *Theologie an der Universität: Staats- und kirchenrechtliche Probleme der theologischen Fakultäten*, München 1971; Alexander Hollerbach, „Theologische Fakultäten und staatliche Pädagogische Hochschulen“, *Handbuch des Staatsskirchenrechts der Bundesrepublik Deutschland*, hg. v. J. Listl, D. Pirson, Berlin: Duncker & Humblot, Bd. II, ²1995, 549-599; Adrian Loretan, Hg., *Theologische Fakultäten an europäischen Universitäten: Rechtliche Situation und theologische Perspektiven*, Münster: LIT Verlag 2004. Упор. такође Jaroslav Pelikan, *The Melody of Theology: A Philosophical Dictionary*, Cambridge, Mass., London: Harvard University Press 1988 = Ј. Пеликан, *Мелодија теологије: Философски речник*, прев. М. Кнежевић, ред. Б. Лубардић, Београд. Никшић. Требиње: Jasen. Philotheos 2005, 204-208: „Универзитет“

⁸ Зборник закона и уредаба о Лицеју: Великој школи и Универзитету у Београду, прир. Драгољуб Т. Баракић, Београд: Научна књига 1967, 177-186: 177

⁹ Упор. *Библиографија о Београдском универзитету 1838-1987*, Београд: Универзитет у Београду, Савремена администрација 1988, 11-19.

¹⁰ Видјети Стенографске белешке Привременог Народног Представништва Срба, Хрвата и Словенаца (год. I, бр. 1), 41. редовни састанак од 23. јуна 1919. у Београду.

¹¹ Мислим прије свега на полемику у листу *Демократија*: Бранислав Петронијевић (1875-1954) у напису „Теолошки факултет на Београдском универзитету“ (*Демократија*, бр. 46, 22. јун 1919, 1) изражава бојазан да ће се у Цркви јавити модернизам а у просвјети клерикалizам, као и да теолошки факултет начело да је настава слободна угрожава самим тим што се теолошке дисциплине које нису чисто историјске заснивају на догмама. Одговорио је Радован Казимировић (1882-1950) написом „Богословски факултет Београдског универзитета“ (*Демократија*, бр. 49, 26. јун 1919, 1), успјешно сажимајући аргументе које је изложио у брошури *Богословски факултет српској универзитета* (Београд 1913): погрешно је богословске науке, наводно због конфесионализма недопустивог у науци, супротстављати науци као таквој (у том случају би се богословски предмети прелили у философске или историјске или филолошке), јер слобода научног испитивања није привилегија атеиста, а став да на универзитету науке морају бити ослобођене сваког конфесионализма значи би нпр. да о религији не би смио предавати религиозан човјек; универзитет је непотпуни без богословског факултета, богословске науке су повезане с осталим наукама, које су и саме од значаја за богословље, а уз све то отварање Богословског факултета сагласно је државном интересу. Напис Ивана Ђаје (1884-

та расправа би се могла посматрати као тек слабашан одјек негдашње Канто-ве (1724-1804) расправе о *Сијору међу факултетима* (1798)¹² као институционалним формама научних знања, мада учесници у расправи ничим не открију да за овај Кантов спис уопште знају. Отварање Богословског факултета на Универзитету у Београду није дакле подстакло озбиљније тематизовање положаја теологије (и философије) као науке у систему универзитетских знања, а изгледа да ни касније ова тема није имала прилику да буде разматрана.

Као што ни универзитет, у својој идеји, не може да се састоји од формално сакупљених факултета, тако ни факултети не треба да се сведу на механички збир наставних предмета једне струке, ма како добро ови били одабрани и програмски замишљени.¹³ У том смислу проблем систематског положаја философије као дисциплине међу теолошким дисциплинама и функције философије као наставног предмета за студије теологије такође није био постављан као тема трајнијег и значајнијег размишљања. Утолико прије треба истаћи рани покушај Б. Лоренца да начелно одреди улогу философије у студијама теологије, а она би се састојала у утврђивању и одржавању нужних веза између теологије и науке:

„Философи хришћанске цркве ... трудили су се увек ... да религијско учење доведу у склад с философијом и науком. Данас, када су се науке толико диференциовале и одвојиле од философије, може се слободно тврдити да је философија неопходна управо као веза теологије и науке, на првом месту, разуме се, природне науке. Једино преко философије и психологије теологија може и мора одржавати нужне везе првенствено с природним наукама (физиком, хемијом, геологијом, биологијом), пошто је с друге стране, као социјална појава, иначе у вези са филолошко-историјским наукама. А зар би нужност те везе (између теологије и философије) требало нарочито доказивати?“¹⁴

1957) „Теологија и Универзитет“ (*Демократија*, бр. 54, 2. јул 1919, 1), усмјерен против тога да се Богословски факултет отвори на Универзитету, не уноси у расправу баш ништа ново.

¹² Immanuel Kant, *Der Streit der Facultäten in drei Abschnitten*, Königsberg: Friedrich Nicolovius 1798 = Kant's gesammelte Schriften, hg. von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Bd. VII. Berlin: Georg Reimer 1907, 1917 (= Kants Werke, Akademie-Textausgabe, Berlin: Walter de Gruyter 1968, Bd. VII), 1-116 = I. Kant, F. W. J. v. Schelling, F. Nietzsche, *Ideja univerziteta*, izabralo, preveo i predgovor napisao Branko Despot, Zagreb: Globus 1991, 19-122: I. Kant, *Spor fakulteta u tri odsjeka*. – Уз овај спис, важан за конституисање модерних универзитета, видјети: Ernst Cassirer, *Kants Leben und Lehre*, Berlin 1918. ¹³ 1921 = Gesammelte Werke, Bd. 8, Hamburg: Meiner 2001 = E. Касирер, Кант: Живот и учење, прев. А. Буха, Београд: Хинаки 2006, 400-406; G. Söhngen, *Die Einheit in der Theologie: Gesammelte Abhandlungen, Aufsätze, Vorträge*, München 1952, 2-21: „Die Theologie im Streit der Fakultäten“; Ralf Selbach, *Staat, Universität und Kirche: Die Institutionen in der Systemtheorie Kants*, Frankfurt/M 1993; Gerd Irrlitz, *Kant-Handbuch: Leben und Werk*, Stuttgart, Weimar: Metzler 2002, 435-440; Walter Sparn, „Die öffentliche Aufgabe der Theologie: Pro und Contra Immanuel Kants Entthronung der ‘Ersten Fakultät’“, *Philotheos* 5 (2005) 294-311.

¹³ О овим и сродним питањима видјети Karl Jaspers, *Die Idee der Universität*, Berlin: Springer 1946 = K. Jaspers, *Ideja univerziteta*, prev. D. Basta, Beograd: Plato 2003.

¹⁴ Борислав Лоренц, „Философија на теолошком факултету“, *Богословље*, год. III, св. I (1928) 52-55: 53. – Вриједан помена је један много ранији непотписани чланак „О преко потреби фило-

Истовремено међутим недостаје код Лоренца неко прецизније одређење саме философије као услов да се јасно утврди њен суштински однос према теологији и систематски положај у склопу теолошких дисциплина, а исто тако недостаје и покушај да се заснује једна хришћанска философија. Тек касније је Р. Вучић настојао да философију одреди довољно широко да би могла да садржи и један религиозни став који би је држао у близини теологије, наиме тако да се философија развила из прадоживљаја цјелине стварности: „Филозофија је уствари свуда где год се освешћује, где се духовно целински доживљава целокупност ствари и то доводи до израза.“¹⁵

Фундаментални асеки

Историјски и систематски однос теолошких и философских наука унутар универзитетског институционалног оквира представља наравно рефлекс начне поливалентне интерференције теологије и философије. Гледано како историјски тако и проблемско-систематски, однос философије и теологије амбивалентно карактеришу међусобна упућеност и сукоб, преплитање и искуљчивост, идентитет и диференција, плодни дијалог и дистанцирајући монолог.¹⁶ Од самих својих почетака философија је упућена на религију, и то не само као на предмет свог интересовања него и као на своје битно исходиште. С друге стране, (хришћанска) теологија је не само лично и саборно искуство духовног усхођења у богопознању, дијалошко истинствено знање о божанској стварности, него и свеобухватно промишљање тог искуства и ње-

софије за наше богослове“. *Пасхир*, год. I, св. 11 (1868) 167-173.

¹⁵ Радмило Вучић, „Шта је филозофија?“, *Богословље*, год. XXIII (XXXVIII), св. 1-2 (1979) 23-70; 23-24. – Неколико начелних напомена о философским интересовањима у новијој српској теологији доноси у широкoj фактографској перспективи саопштење Димитрија Калезића („Кратак преглед философскога рада у Српској православној цркви“) на првом (и последњем) Конгресу филозофа Југославије, Херцег Нови, 5.-7 мај 1988 (умножено у Предконгресном зборнику радова, Никшић 1988; припремљени зборник радова „Југословенска филозофија данас“ није објављен: упор. *Луча* V/1-2 (1988) 54-63: 55, 62-63).

¹⁶ За оријентацију у овом сложеном односу видјети: Gerhard Ebeling, „Theologie und Philosophie“, *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Dritte, völlig neu bearbeitete Auflage, Tübingen: Mohr, Bd. 6 (1962[1986]) 782-830; Hermann Krings, „Philosophie“, *Neues Handbuch theologischer Grundbegriffe*, München: Kösel 1991, Bd. 4, 205-217; Б. Шијаковић, *Пред лицем Другој: Фуја у огледима*, Београд: Службени лист, Никшић: Јасен 2002, 32-40: „Превладавање дистанције: О богопознању у хеленској философији и хришћанству“ (1995); Volfhart Pannenberg, *Theologie und Philosophie: Ihr Verhältnis im Lichte ihrer gemeinsamen Geschichte*, Göttingen: Vandehoeck & Ruprecht 1996 = Volfhart Pannenberg, *Teologija i filozofija: Njihov odnos u svetlosti njihove zajednicke istorije*, prev. E. Peruničić, Beograd: Plato 2003; Sergey Horjuj, „Philosophy Versus Theology: New and Old Patterns of an Ancient Love-Hate“, *Philotheos* 1 (2001) 30-42 = Сергей Хоружий [(sic!) треба: Хоружиј], „Философија наспрам теологије: Нови и стари модели старог односа љубав-мржња“, прев. Јелена Качавенда, *Хришћанска мисао*, год. X, бр. 1-4 (2002) 4-11; Vittorio Hösle, „Religion, Theology, Philosophy“, *Philotheos* 3 (2003) 3-13; Richard Schaeffler, *Philosophische Einübung in die Theologie*, Erster Band: *Zur Methode und zur theologischen Erkenntnislehre*, Zweiter Band: *Philosophische Einübung in die Gotteslehre*, Dritter Band: *Philosophische Einübung in die Ekklesiologie und Christologie*, Freiburg, München: Karl Alber 2004.

гово језичко формулисање ради комуникабилног саопштавања које свједочи једну особену догађајну истину. Ову животно важну истину философија не би смјела да игнорише.

Један озбиљнији домаћи покушај да се комплексни однос философије и теологије компетентно и дијалошки расправља био је предузет 1981. на позив часописа Српског философског друштва *Theoria* упућен у форми анкетних питања једном броју теолога и философа у ондашњој Југославији; прилозима који су значајно утицали на подизање квалитета обраде теме одавали су се и професори ПБФ Атанасије Јевтић, Димитрије Калезић и Амфилохије Радовић.¹⁷ (Остаје међутим питање како су се изнесени ставови као лични увиди њихових аутора рефлектовали на однос философије и теологије у курикулуму студија телогије и на положај философије у њему.) Истовремено, за њих је и ово била прилика да макар назначе основне црте хришћанске идеје образовања као саображавања лицу Божијем (παίδεια као μόρφωσις у смислу боголикости, κατ' εἰχόνα Θεοῦ, и богоподобности, καθ' ὄμοίωσιν Θεοῦ), којој теми су посветили посебне радове¹⁸.

У контексту нашег разматрања, философија и теологија као образовне дисциплине припадају, као и само образовање, хришћанској култури.¹⁹ Када се питамо о суштини и смислу образовања, васпитања, културе, наиме када *образовање* схватамо као усвајање и овладавање знањима и вјештинама да би се човјекове способности развиле према неком узору прихваћеном у датој култури, када *васпитање* одређујемо као дјелатност која изражава потребу заједнице да промишљено репродукује свој друштвени и духовни идентитет сходно вриједностима и нормама те заједнице и циљевима људског знања и хтијења, када *културу* практикујемо као комплексни напор самоусавршавања према божанским узорима, напор утемељен на култу и у крајњем исходишту на жртви, – онда је референцијални оквир смисла

¹⁷ Сви радови су објављени под редакцијским тематским наднасловом „Filozofija i teološko mišljenje“, *Theoria*, god. XXIV, br. 2-3 (1981) 3-111; у збирну анкету су укључени текстови Атанасија Јевтића (стр. 11-12, 19-23, 28-29, 33-34, 39-40, 43-44, 48 = Владика Атанасије, *Философија и теологија*, Врњачка Бања: Св. Симеон Мироточиви 1994, 2004, 193-213: „Философија и теолошко мишљење“) и Димитрија Калезића (стр. 14-15, 24-25, 29-30, 35-36, 45-46, 57-58, 66, 68-69), а засебно је дат текст Амфилохија Радовића („Сноćавање боžanske i ljudske egzistencije“, стр. 107-111 = Митрополит Амфилохије, *Основи јравославног васпитања*, Врњачка Бања: Св. Симеон Мироточиви 1993, 13-23).

¹⁸ Нпр. Атанасије Јевтић, „Литургија и васпитање: Евхаристијски приступ хришћанском васпитању“, *Теолошки појледи*, год. IX, бр. 4 (1976) 213-220 = Епископ Атанасије, *Трајање за Христом*, Београд: Храст 1989, 1993, 2002, 95-105; Митрополит Амфилохије, *Основи јравославног васпитања*, нарочито 25-87. – Уз ово упоредити један скорашињи оглед: Anton C. Vrame, „The Orthodox Basis of and Perspective on Education“, *The Greek Orthodox Theological Review* 49.1-2 (2004[2006]) 33-48.

¹⁹ Упор. нпр. Радмило Вучић, „Хришћанство и васпитање“, *Богословље*, год. VII (XXII), св. 1-2 (1963) 27-51, где се истиче да васпитање/образовање као формативни процес човјековог духа у складу с културним идеалима мора рачунати на то да је хришћанство толико дубоко уткано у европску културу да образовање у духу те културе не можемо разумјети без хришћанске религије љубави.

ових формулатија управо хришћанска култура. И прави одговор на питање о суштини и смислу образовања требало би да формулише једна *философија културе*²⁰, која би происходила из *хришћанске антропологије*. Наравно, историјска морфологија образовања не може мимоићи антички грчки идеал образовања (*παιδεία* = култура = појам највише вриједности, свјесни идеал, човјеково самообликовање у човјека), у сусрету са којим је рано хришћанство изградило своју мјеродавну образовну и васпитну парадигму.²¹

Дакле: хришћански одговор на проблем образовања, и у историјском и у суштинском смислу, релевантан је за начелно, не само историјско, разматрање односа философије и теологије; из овог односа требало би да се ситуира положај философије и теологије у систему универзитетских знања, одакле сама философија добија одређену улогу на студијама теологије; како је

²⁰ Тако је нпр. Кершенштајнер (Georg Kerschensteiner, 1854-1932) педагогију схватио као философију културе (упор. његову *Theorie der Bildung*, Leipzig: Teubner 1926, 1928, 1931 = *Theorie der Bildung*, прев. М. и Ж. Ђорђевић, Београд: Геца Кон 1939). – Уопште уз проблем видјети Шелеров (Max Scheler, 1874-1928) спис *Die Formen des Wissens und die Bildung*, Bonn 1925 (прештампано у Шелеровој књизи *Philosophische Weltanschauung*, Bonn: Friedrich Cohen 1929 = Bern, München: Francke 1954, 1968 = *Gesammelte Werke*, Bd. 9: *Späte Schriften*, hg. v. M. S. Frings, Bern, München: Francke 1976, 85-119 = „Forme znanja i obrazovanje“, prev. D. Hohnjec, *Luča II/I-2* (1985) 187-212), који се завршава увјерењем да је све знање у крајњој линији од Божанства и за Божанство. – О религиозним исходиштима њемачког појма *Bildung* (образовање) и његовом каснијем развоју видјети Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (1960), *Gesammelte Werke*, Bd. I, Tübingen: Mohr 1986, 15-24: „Bildung“ = H. G. Gadamer, *Istina i metoda: Osnovi filozofske hermeneutike*, prev. S. Novakov, Sarajevo: Veselin Masleša 1978, 35-45: „Obrazovanje“; упор. Ernst Lichtenstein, „Bildung“, *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Basel, Stuttgart: Schwabe, Bd. I (1971) 921-937; „Bildung“, *Theologische Realencyklopädie*, Berlin, New York: Walter de Gruyter, Bd. 6 (1980) 568-635: 569-582 (R. Lennert), 582-584 (D. Michel), 584-595 (N. Oswald), 595-611 (P. Riché), 611-623 (I. Asheim), 623-629 (K. Dienst), 629-635 (R. Leuenberger).

²¹ Видјети Јегерова (1888-1961) подробна истраживања: Werner Jaeger, *Paideia: Die Formung des griechischen Menschen* I-III, Berlin 1934-1944-1947; Berlin: Walter de Gruyter 1973, 1989 = Werner Jeger, *Paideia: Oblikovanje grčkog čovjeka*, prev. O. Kostrešević i D. Gojković, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada 1991, нарочито стр. 7-14: „Uvod: Položaj Grka u povesti ljudskog vaspitanja“; „Paideia Christi“, *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche* 50 (1959) 1-14; „Humanism and Theology“, Aquinas Lecture 1943, Milwaukee: Marquette University Press 1943; оба текста прештампана у Јегеровим *Humanistische Reden und Vorträge*, Berlin: Walter de Gruyter 1960, 250-265 односно 300-334; оба текста преведена у В. Јегер, *Хуманизам и теологија*, Београд: Плато 2002, 47-66: „Хришћанска [(sic!) треба: Христова] paideia“ (прев. Е. Перуничић) и 113-165: „Хуманизам и теологија“ (прев. И. Марић); *Early Christianity and Greek Paideia*, Cambridge, Mass. 1961 = *Rano hrišćanstvo i grčka paideia*, prev. B. Gligorić, Beograd: Službeni glasnik 2007 – Селектоване текстове о најважнијим аспектима и развоју идеје образовања у паганској и хришћанској антици доноси зборник Horst-Theodor Johann, Hg., *Erziehung und Bildung in der heidnischen und christlichen Antike*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1976 (573-593: библиографија). Упор. такође: Vladan Perišić, „Rano hrišćanstvo i grčka filosofija“, *Filozofske studije* XVI (1984[1988]) 31-99: 47-52; Evangelos D. Theodorou, „The Greek-Orthodox Ideal of ‘Paideia’“, *Θεολογία* 64 (1993) 361-370; Demetrios J. Constantelos, „Hellenic Paideia and the Church Fathers: Educational Principles and Cultural Heritage“, у: D. Papademetriou, A. J. Sopko, eds., *The Church and the Library: Studies in Honor of Rev. Dr. George C. Papademetriou*, Boston, Mass.: Somerset Hall Press 2005, 157-174. О проблему хришћанског хуманизма видјети Helmut Kuhn, „Humanitas christiana“, у: *Interpretation der Welt: Festschrift für Romano Guardini zum achtzigsten Geburtstag*, 2te Auflage, Würzburg: Echter-Verlag 1965, 151-171.

на ПБФ та улога реализована – о томе говоре положај и развој философије као наставног предмета на овом Факултету.

Оштећене радне хипотезе умјесијо Закључка

Да би се сва постављена питања размотрила и довела у један за нашу тему неопходан склад потребно је обавити опсежна истраживања различитог типа и нивоа. Не доносећи унапријед закључке, а они би морали бити многи и разноврсни, нека нам буде допуштено да формулишемо неколике радне хипотезе (из којих се не би могао стећи повољан суд о адекватном статусу философије на ПБФ).

1. Ни у нашој философској ни у теолошкој литератури није озбиљније проблематизован однос философије и теологије. Притом, није у питању једна од многих тема стручне литературе, него проблем од суштинске важности за нашу теолошку па и философску мисао.

2. Наша философска и теолошка мисао није на дисциплинаран начин утемељивала хришћанску философију, а уједно није промишљеније рефлектовала изворни ранохришћански појам философије.

3. Допринос теолога на ПБФ философији је значајнији од доприноса философа на ПБФ теологији. Ако је ово за очекивати, онда то да је допринос теолога на ПБФ философији значајнији од доприноса самих философа на ПБФ философији – јесте симптоматичан феномен.

Право питање је да ли су мисаони учинци философских посленика на ПБФ водили проширењу тематског поља теологије, продубљенијем поимању теолошких проблема и аргументативном побољшању теолошког расправљања; и обрнуто: да ли је теолошка мисао на ПБФ доносила философији нову тематику и опомињуће упућивала на животност и озбиљност философских проблема.